

Seçuklular'da Kullanılan Tevkî' Çeşitleri ve Mahiyeti Hakkında

Sadi S. KUCUR

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih
Bölümü, İstanbul Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5233-6153>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>
skucur@marmara.edu.tr

Atıf Bilgisi

Kucur, Sadi. " Seçuklular'da Kullanılan Tevkî' Çeşitleri ve Mahiyeti Hakkında ".
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 51 (Bahar 2024), 37-58.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.500>

Geliş Tarihi	10.01.2024
Kabul Tarihi	01.07.2024
Yayın Tarihi	11.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Ortaçağ İslâm devletlerinde tevki diplomatik terim olarak farklı anlamlarda kullanılmıştır. Selçuklularda da bu istilahun bazen menşûr / ferman / misâl ile eşanlamli kullanıldığı, bazen tuğra ile karıştırıldığı görülmektedir. Bazen de bu tür belgelerde tuğradan başka bulunan ve ilgili yayınlarda genellikle “dua cümlesi” olarak tavsif edilen muhtelif ibareler tevki olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı bürokrasisinde de devam ettiğini gördüğümüz bu geleneğe göre, bu ibareler tuğranın üzerine, belgenin tepesine yazılmaktadır. En sade şekliyle Hû / Hüve (O: Allah) zamirinden ibaret olan bu ibare bazen Besmele, bazen Allah’ın bazı isimlerinin zikredildiği isim cümleciklerinden ibaret olabilmektedir. Ama daha ziyade belgeyi hazırlatan sultana mahsus olmak üzere, fakat yine özellikle Allah’ın bazı sıfatlarına vurgu yapan isim veya fiil cümlelerini ihtiva etmektedir.

Türkiye Selçuklularında yukarıda zikredilen belge türlerinden başka sikkelerde de tevki'lere yer verilmeye başlanmıştır. Bağdat'taki son Abbasi halifesi katledildikten bir süre sonra, onların lâkablarından boşalan alanlara sultanların tevki'leri yazılmıştır.

Konu ile ilgili yayınlarda tevki'lerin “dua cümlesi” olduğu söylenmekle yetinildiği ve bunların mahiyetinin tahlil edilmediği görülmektedir. Makalede bu ibarelerin duadan mı ibaret olduğu veya böyle tavsif etmenin yeterli olup olmadığı, daha da önemlisi sultanlar ve bu belgelerin muhatapları için bunların ne ifade etmiş olabileceği, hangi düşünceyle yazılmış olabileceği sorgulanmıştır.

Resmî belgelerdeki bu ibarelere genel diplomatik ilminde davet (invocatio), Osmanlı diplomatikasında ise tahmîd ve temcîd adı verilmektedir. Bu vesile ile bu adlandırmaların isabetlilik nisbeti de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tevki', Selçuklular, menşûr, ferman, tuğra.

Types Of Tawqī' In Seljuks And Their Characteristics

Sadi S. KUCUR

Prof. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, İstanbul,
Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5233-6153>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>
skucur@marmara.edu.tr

Citation

Kucur, Sadi. "Types Of Tawqī' In Seljuks And Their Characteristics". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 37-58.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.500>

Date of Submission	10.01.2024
Date of Acceptance	01.07.2024
Date of Publication	11.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

It's a commonly known fact that tawqîr as a diplomatic term has been used in different meanings in Medieval Islamic States. In Seljuks, the term was sometimes used as a synonym for manshûr / fermân / mitsâl or sometimes was mixed up with tughra. Some phrases used together with tughra in these types of documents and normally described as 'praying phrases' in the related publications are also called as tawqîr. According to the tradition, which also continued throughout Ottoman bureaucracy, these phrases used to be written above tughra on top of a document. Hû / Huwa (He: Allah) Arabic being the simplest form, sometimes Besmele or clauses containing names of Allah can take place in the place of tawqîr. But nominal or verbal sentences containing attributes of Allah together with phrases mostly pertaining to the sultan who had the document prepared are also available in tawqîr.

In Anatolian Seljuks, apart from the abovementioned types of documents, tawqîr's can be seen on coins as well. After the last Abbasid caliph was murdered in Baghdad, the tawqîr's belonging to the sultans replaced their titles.

In the publications related to this topic, tawqîs have only been defined simply as 'praying phrases' without an analysis of their characteristics. In this paper, it will be discussed whether these phrases were only praying phrases or if it is right enough to define them as such. And more importantly, the intention behind them will be questioned and it will also be analyzed what they might have meant to the sultans and to the people they addressed.

These phrases in formal documents are called da'wat (invocation) in diplomatics and as tahmûd or tamjîd in Ottoman diplomatics. Hereby, it has been evaluated whether or not these namings are serving to the purpose.

Keywords

Tawqîr, Seljuks, manshûr, fermân, tughra.

Erdoğan Merçil, hükümdarlık alâmetleriyle ilgili titiz araştırmasında¹ Selçuklular'da tevkî' uygulamalarıyla ilgili kaynaklardaki kayıtları tespit edip tasnif etmiştir. Bu çalışmada ise, Selçuklular'dan önceki veya çağdaşı devletlerde de muhtelif uygulamalara verilen bir isim olan tevkî'in Selçuklular'daki çeşitleri ve özellikle tevkî' ibarelerinin mahiyeti ve fonksiyonu üzerinde durulacaktır.

Bir şeyi vâki ettirme, öldurma, tesir etme anlamlarına gelen Arapça *tevkî'* kelimesi, Ortaçağ İslâm devletlerinde halifelerin, hükümdarların hatta vezirlerin düzenlettikleri diplomatik belgeler (resmî yazışmalar) ile ilgili olarak kullanılan bir ıstılahtır. Ortaçağ İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti, tayin beratı, hükümdarın alâmeti, ferman, mühür gibi birbirinden farklı işlemler için kullanılmıştır.² Tuğra da bunların arasında sayılıyorsa da aşağıda görüleceği üzere tevkî' ve tuğra aynı mahiyette değildir. Aslında bu ve bunun gibi bazı ıstılahların muhtelif sebeplerle her zaman, her yerde aynı şeyi ifade etmediği, imlâ ve anlam değişiklikleri, anlam daralması, genişlemesi veya değişmesine maruz kaldığı görülmektedir.

Bilindiği üzere tevkî' genellikle tuğra ile birlikte anılmakta ve kullanılmaktadır. İkisi de hükümdarlık alâmeti olarak telâkki edilmektedir.³ Tuğra alâmet olarak, hükümdarın yayınladığı ferman veya menşûr üzerine çekilen (yazılan) bugünkü ifadeyle imza mahiyetindedir. Bu da belgenin muhtevasında verilen emirlerin, duyuruların bizzat sultan tarafından irad edildiği anlamına gelmektedir.⁴ Tevkî'in ise tuğradan farklı bir fonksiyonunun olduğu görülmektedir. XII. yüzyıl müellifi el-Meyhenî yazdığı inşâ kitabında⁵, Büyük Selçuklularda tevkî' tabirinin nişan ve

¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2007, s. 217-229.

² Erdoğan Merçil, "Tevkî'", *DİA*, XLI, s. 35-36; Nejat Göyünç, "Tevkî'", *İslâm Ansiklopedisi [İA]*, XII/1, s. 217-219; F. Babinger - [C. E. Bosworth], "Tawkı'", *EP* (İng.), X, 392-393.

³ Erdoğan Merçil, *age*, s. 217; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1984, s. 26.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı 1998, s. 71; M. Uğur Derman, "Tuğra", *DİA*, XLI, 2012, s. 336.

⁵ el-Meyhenî, *Destûr-i Debîrî*, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1962, s. 29; Nejat Göyünç, "Tevkî'", *İA*, XII/1, s. 218.

ferman anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir. Nişan anlamında olanlarda *el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih* veya *Hasbiya'llahu vahdeh* gibi Allah'a hamd mahiyetinde ifadeler, ferman için olanlarda ise nâmenin sonunda yazılış sebebinin özetleyen bir metin bulunmaktadır.

Bazı Selçuklu sultanlarının ve vezirlerinin kullandığı tevkî' cümleleri kaynaklarda zikredilmektedir. Sultan Sancar, Irak Selçuklularındaki taht mücadeleleri sırasında çıktığı seferlerden birinde Dergezî'nin gösterdiği sadakatten dolayı onu kendisinin ve yeğeni II. Tuğrul'un vezirliğiyle ödüllendirmişti. 526 (1131-32) yılında seferden dönerken vezirin acil durumlar için talebi üzerine üzeri tuğralı ve tevkî'li boş kağıtlar verdi. Bu kağıtlarda Sultan Sancar'ın alâmeti tuğra kavsi ile onun üzerinde *Tevekkeltü ala'llah* tevkî'i bulunmaktaydı.⁶ el-İsfahânî⁷ ve onun eserini ihtisar eden el-Bundârî'nin⁸ eserlerinde bu kayıt şöyle geçmektedir: "Ve kânet 'alâmetu Sancar tahte kavsi't-tuğra ve fevka Bî'smi'llâh Tevekkeltu 'ala'llah." Bu cümleyi Uzunçarşılı⁹, "Sancar'ın alâmeti olan *Bî'smi'llâh Tevekkeltü 'ala'llah* sultanın tuğrasının kavsinin altına şu şekilde yazılmakta idi: *Tevekkeltü 'ala'llah / Bî'smi'llah*"; Burslan¹⁰, "Sencer'in alâmeti, altta tuğra kavsi ve üstte *Bî'smi'llâh Tevekkeltu 'ala'llah* (Allah'ın ismiyle başlarım, Allah'a tevekkül ettim)"; Turan¹¹, "Sultan Sencer'in alâmetinin tuğra yayından ve üstünde *Bismillah tevekkeltu 'ala'llah*'dan ibaret olduğunu ..."; Merçil¹² ise, "Sencer alâmeti olan altta tuğra kavsi ve üstte kısa dua cümlesi, 'Bismillâh Allah'a tevekkül ettim' alâmeti (tevkî') ..." diye tercüme etmiş veya anlamışlardır. Bu cümleyi şöyle tercüme etmek herhalde daha isabetli olacaktır: "Sancar'ın alâmeti, tuğra kavsinin altında ve *Bî'smi'llâh*'ın üstündedir: *Tevekkeltü 'ala'llah*." Ancak el-İsfahânî'nin ve ondan naklen el-Bundârî'nin tevkî'in

⁶ al-Bondârî, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK 1943, s. 155.

⁷ Muhammed b. Muhammed el-İmâd el-Kâtib el-İsfahânî, *Nusratu'l-Fetra ve 'Ustratu'l-Fitra*, neşr. Usâme Mustafa Ukle, II, London: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmiyye 2019, s. 175.

⁸ al-Bondârî, *Histoire des Seldjoucides de l'Iraq (Kitâbu Zubdeti'n-Nusrati ve Nuhbeti'l-'Usra)*, neşr. M. Th. Houtsma, Leide: E. J. Brill 1889, s. 166.

⁹ Uzunçarşılı, *age*, s. 26.

¹⁰ al-Bondârî, *age*, terc., s. 155.

¹¹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK 2014, s. 23.

¹² Merçil, *age*, s. 219.

belge üzerindeki yeri hakkında verdiği bu kayıt makûl değildir. Çünkü tevkî' cümlelerinin ihtiva ettiği anlamlar dikkate alındığında bunların tuğranın altında değil, üstünde yer alması gerektiği anlaşılır. Nitekim Uzunçarşılı haricindeki müellifler cümleyi alâmetin (tevkî'in) tuğra kavsinin üstünde yer aldığı şeklinde anlamışlardır. Zira aynı geleneğin devam ettiği Osmanlı Devleti'nde sultanların verdiği ferman ve beratlarda *tahmîd*, *temcîd* veya *davet* denilen ilk rüknü teşkil eden tevkî' kelimeleri veya cümleleri hep tuğranın üzerinde hatta belgenin tepesinde bulunmaktadır.¹³

Büyük Selçuklu, Irak ve Türkiye Selçuklu sultanları ile Irak Selçuklularının vezirlerinin tevkî' ifadeleri kaynaklarda verilmiştir. XII. yüzyılda yaşamış meçhul bir müellifin yazdığı *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*¹⁴,ta Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanlarının unvan, lâkab, ve künyeleriyle birlikte tevkî' cümleleri de bulunmaktadır. Müellif nüshası günümüze ulaşmayan bu eserin 4 istinsah nüshası bilinmektedir. Bunların en eskisi 751 (1350) tarihli ise de bu nüshada ilgili kısımda tablo çizilmiş ama boş bırakılmıştır.¹⁵ Diğer üç nüshada ve matbû nüshada ise farklılar vardır. Bu durumun yazma nüshalarda sultanlarla ilgili bilgilerin çapraz bir düzende yazılmış olmasından (bkz. Ek 1) ve imlâları birbirine benzeyen kelimeleri müstensihlerin muhtemelen yanlış yazmalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Melikü's-Şuarâ Bahar neşri ise eserin Fransa Bibliothèque Nationale nüshasının yayınıdır.

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 100, 124.

¹⁴ Siegfried Weber – Dagmar Riedel, "Mojmal al-Tawârik wa'l-Qesas", *Encyclopaedia Iranica*: <http://www.iranicaonline.org/articles/mojmal-al-tawarik> (25.12.2023)

¹⁵ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, MS pers., Hs. Or. 2371, ist. tar. 4 Şevval 751 (13 Aralık 1350), vr. 154b.

Tablo 1. Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas Nüshalarındaki Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Sultanlarının Tevkî' Listeleri

Sultanlar	BN ¹⁶ (813/1410)	Dublin CBL ¹⁷ (823/1420)	Heidelberg ¹⁸ (Tarihsiz)	M. Bahar neşri ¹⁹
Tuğrul Bey b. Mikâil	İ'timâdî 'ala'llâh.	..... (?)	İ'timâdî 'ala'llâhi vahdeh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Alp Arslan b. Çağrı Bey	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	Tevekkeltü ale'l-Hayyi'l-lezî lâ yemût.	İ'tesamtü bi'llâh.
Melikşah b. Alp Arslan	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Berkyaruk b. Melikşah	İste'antü bi'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İste'antü bi'llâh.
M. Tapar b. Melikşah	Tevekkeltü 'ala'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	Tevekkeltü 'ala'llâh.
Sancar b. Melikşah	İ'tezadtü bi'llâh.	Tevekkeltü 'ala'llâh.	Tevekkeltü 'ala'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâh.
Mahmud b. M. Tapar	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâh.
Tuğrul b. M. Tapar	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Mesud b. M. Tapar	İste'antü bi'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâhi vahdeh.	İste'antü bi'llâh.
Melikşah b. Mahmud	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.
Muhammed b. Mahmud	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tezadtü bi'llâh.
Süleyman b. M. Tapar	İ'tesamtü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	İ'tezadtü bi'llâh.
Arslanşah b. Tuğrul	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.
Tuğrul b. Arslanşah	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâh.

¹⁶ Bibliothèque Nationale de France, MS pers., Ancien fonds 62, vr. 280a (Faksimile neşri: İrec Afşar – Mahmud Omidsalar, Tahran 2001).

¹⁷ Chester Beatty Library (Dublin, İrlanda), MS pers. 322, vr. 104b.

¹⁸ Universitätsbibliothek Heidelberg (Almanya), Cod. Heid. Orient. 118, vr. 236b-237a.

¹⁹ *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas*, neşr. Melikü'ş-Şuarâ Bahar, Tahran 1318, s. 430. Bu kitap eserin Fransa Bibliothèque National nüshasının neşridir. Eserin göremediğimiz son neşri: *Eine persische Weltgeschichte aus dem 12. Jahrhundert*, eds. Seifeddin Najmabadi and Siegfried Weber, Edingen-Neckarhausen, 2000.

Tablo 2. Diğer Kaynaklarda Verilen Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Sultanlarının Tevkî İfadeleri

Sultanlar	Z. Nişâbüri ²⁰ (581/1185-86)	er-Râvendî ²¹ (603/1206-07)	Yezdî ²² (711/1311-12)	Hasan-ı Yezdî ²³ (855/1451-52)
Tuğrul Bey b. Mikâil ²⁴	(Çomak)	(Çomak)	-	(Çomak)
Alp Arslan b. Çağrı Bey	Yensuru'llâh.	- Yensuru'llâh. ²⁵	Bi-Nasri'llâh ve's-selâm.	Yensuru'llâhi nasren 'azizen.
Melikşah b. Alp Arslan	-	-	İ'tesamtü bi'llâh.	-
Berkyaruk b. Melikşah	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâhi vahdeh.	-
M. Tapar b. Melikşah	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	İste'antü bi'llâh.
Sancar b. Melikşah ²⁶	Tevekkeltü 'ala'llâh.	Tevekkeltü 'ale'llah.	Tevekkeltü 'ala'llâh. Ve men yetevekkel 'ala'llâhi kefâh.	-
Mahmud b. M. Tapar	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.
Tuğrul b. M. Tapar	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.	-	İ'tezadtü bi'llâh.	Tevekkeltü 'ala'llâh.
Mesud b. M. Tapar	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Melikşah b. Mahmud	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	Îlâ iste'antü bi'llâh.

²⁰ Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, terc. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik 2018, s. 87, 91, 104, 111, 123, 124, 125, 135, 136.

²¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, terc. Ahmed Ateş, Ankara: TTK 1999, I, s. 96, 135, 149, 163, 196, 215; II, 241, 262, 268, 305.

²² Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikâyesi – el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, İstanbul: Selenge 2020, s. 69, 78, 89, 102, 119, 122, 124, 135, 140, 149, 151, 165.

²³ Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi' u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş - Farsça metin - Türkçe tercüme)*, Doktora Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 87, 89, 130, 302, 303, 310, 312.

²⁴ "Hasbiya'llah." Tuğrul Beğ'in Musul emiri Kureys'e gönderdiği bir mektubun başında kendi eliyle yazdığı bu tevkî cümlesi bulunmaktaydı (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değerlendirme Ali Sevim, Ankara: TTK 2011, s. 70); Merçil, *age*, s. 222.

²⁵ Muhammed ibn Ali ibn Süleyman ar-Râwandi, *The Râhat-us-Sudûr wa Âyat-us-Surûr*, neşr. Muhammad Iqbal, London: Luzac & co. 1921, s. 117 (Tercümesinde atlanmıştır).

²⁶ "Bi'smi'llah Tevekkeltü ala'llâh" (el-İsfahânî, *age*, II, s. 175; al-Bondârî, *age*, terc., s. 155).

Muhammed b. Mahmud	-	-	İ'timâdî 'ala'llâh.	-
Süleyman b. M. Tapar	-	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	-
Arslanşah b. Tuğrul	-	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	-
Tuğrul b. Arslanşah	-	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.	-	-

Mücmeliü't-Tevârîh ve'l-Kisâs' dakilerde olduğu gibi diğer kaynaklardaki tevkî' cümlelerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Bazı kaynaklar (Bkz. Tablo 2) Tuğrul Beğ'in tevkî'inin çomak olduğunu yazmaktadır. Bu bilginin muhtemelen tuğra ile tevkî'in karıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁷ Bu makalede de görüldüğü üzere bütün diğer tevkî'ler ile kıyaslandığında çomağın muhteva ve fonksiyon açısından tevkî' olamayacağı aşikârdır. Keza Tuğrul Beğ'in çomağı tuğra olarak kullandığı görüşü de problemlidir. Belki ilk yıllarında kısa bir süre kullanmış olabileceği düşünülebilir.²⁸ Türkiye Selçukluları hariç, diğer Selçuklu sultan ve meliklerinin bizzat darp ettirdikleri sikkelerde tuğra olarak ok-yay veya yay sembolünü kullandıkları bilinmektedir.²⁹ Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd'un misâlleri üzerinde tuğra olarak ok-yay ile küçük bir

²⁷ Nitekim M. Fuad Köprülü, Râvendî'nin verdiği bilgiyi tashih ederek Tuğrul Beğ'in tuğrasının çomak şeklinde ve bunun Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyunun damgası olduğunu ifade etmektedir (M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken 1981, 61).

²⁸ Arslan Yabgu'nun 415 (1025) yılında Kermîne'de darp ettirdiği felslerden birinde yay, 2 ok, yay-ok ve kılıcın yanısıra bir çomak da güç sembolü olarak bulunmaktadır (<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=113500>, 25.12.2023). Bu sitede ve Boris Koçnev'in yayınladığı bir makalede mezkûr sikkelerin Musa Yabgu (/Beygu) tarafından darp edildiği ifade ediliyor ise de türlü sebeplerle bu görüşün isabetli olmadığı ve Arslan Yabgu'ya ait olduğu hakkında bkz. Sadi S. Kucur, "Boris Koçnev'in Makalesi ve İlk Selçuklu Sikkesi: Arslan Yabgu'nun 415 (1525) Yılında Kermîne'de Bastırıldığı Fels", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 20 (Haziran 2024) (Yayınlanacak.)

²⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (Ankara 1971), s. 435-591, lev. I-XI; Tirkeş Hocaniyazov, *Katalog Monet Gosudarstva Velikikh Sel'dzhukov*, Aşhabad 1979;

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1107> (25.12.2023);

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8355> (25.12.2023);

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11016> (25.12.2023);

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=13985> (25.12.2023).

yayın çizilmiş olduğunun ifade edilmesi³⁰ de bu tespiti teyid etmektedir. Diğer dikkat çeken önemli bir husus ise Sultan Alp Arslan'ın tevkî'inin *Mücmel*'in üç nüshasında üç farklı şekilde bulunmasının yanısıra diğer kaynakların üçünde de *Mücmel*'de bulunmayan *Yensuru'llah* olmasıdır.

Muhtelif kaynaklardaki sultanlara ait bu tevkî' cümleleri arasında çok sayıda farklılıkların olduğu görülmektedir. Bu problemin başlıca sebebini yukarıda ifade etmiştik. Diğer bir ihtimal ise bir sultanın saltanatı boyunca birden fazla tevkî' cümlesi kullanmış olabileceğidir.

Vezirlerin de verdikleri veya gönderdikleri belgelerde tevkî' cümleleri bulunmaktadır. Bazı Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu vezirlerinin tevkî'leri kaynaklarda verilmiştir. Bunlarda genellikle verdiği nimetler için Allah'a övgünün (hamd) ifade edildiği görülmektedir. Vezirler sultanlarda olduğu gibi birbirinden farklı değil, genellikle aynı veya aynı anlama gelecek cümleyi tercih etmişlerdir.

Tablo 3. Bazı Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Vezirlerinin Tevkî' Cümleleri³¹

Vezirler	Tevkî'leri
Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih.
Izzü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	Ahmeda'llahe ve'sküruh.
Müeyyidü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi ale'n-ni'am.
Fahrü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amâih.
Hatîrü'l-mülk Meybûzî	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih.
Sa'dü'l-mülk Ebu'l-Mehâsin	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih.
Ziyâü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi'l-mün'im.
Rebîbü'd-devle Ebû Mansûr	el-Hamdü li'llâhi ale'n-ni'am.
Şemsü'l-mülk Osman b. Nizâmü'l-mülk	Ahmedü'llahe alâ ni'amih.
Togan Beğ el-Kaşgarî	Ahmedü'llahe alâ ni'amih.
Celâlü'd-dîn Dergezîni	Zinet-i Mülk

³⁰ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK 2014, s. 23.

³¹ el-Bondârî, *age*, terc., s. 58, 85, 86, 87, 104, 93, 99, 114, 130.

Türkiye Selçukluları'nda ise tevkî' çeşitlerinden, daha ziyade ferman, menşûr veya beratlardaki tevkî' cümleleriyle karşılaşmaktayız. Kaynaklarda rastlanan "onun tevkî'ini taşımayan hiçbir berat"³², "tevkî'li ferman"³³, "fermanı tevkî' ile süsleyerek"³⁴, "fermanlar cihangüşânın tevkî'ine kavuşunca"³⁵, "tevkî'li menşûr"³⁶, "tevkî'-i hümâyûnla donatarak"³⁷, "menşûr-ı cihânân altın tevkî' ile süslediği zaman"³⁸, "şerefli tevkî'le süslenmiş mektubunda"³⁹, "tevkî'li vezaret ferman ve menşûrunu"⁴⁰ ve "tevkî' koymak"⁴¹ gibi ifadelerden tevkî' alâmetlerinin kastedildiği açıktır.

Sultanların kullandıkları tevkî' cümleleri bazı yazılı kaynaklar ile darp ettirdikleri sikkelerde ve inşa kitabelerinde bulunmaktadır. İbn Bîbî'nin kayıtlarında, I. G. Keyhusrev'in hocası Şeyh Mecdüddin İshak'a yazdığı manzum bir mektubun *Allahu müfettihu'l-ebvâb* tevkî'yle başladığı⁴², münşiler tarafından yazılan II. G. Keyhusrev'in fermanlarının *el-Mülkü li'llâh* tevkî'yle donatıldığı⁴³, IV. Kılıç Arslan'ın ferman metnine *el-Minnetü li'llah* tevkî'ini koyduğu⁴⁴ ifade edilmektedir.

Sikkelerde I. G. Keyhusrev'in tevkî'i hariç diğer tevkî'lerin belli bir tarihten sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İlhanlı hükümdarı Hülâgû 656 (1258)'da Bağdad'ı işgal edip yağmalamış, tahrip etmiş ve büyük bir katliam

³² İbn Bîbî, *el-Evâmîrî'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, I, Tıpkıbasım, haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara: TTK 1956, s. 59; İbn Bibi, *el-Evâmîrî'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, II, Tercüme, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, s. 2014, s. 87.

³³ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 96, 474; İbn Bibi, Tercüme, s. 126, 457.

³⁴ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 187; İbn Bibi, Tercüme, s. 212.

³⁵ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 220; İbn Bibi, Tercüme, s. 243.

³⁶ Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, neşr. Osman Turan, Ankara: TTK 1999, s. 95; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK 2000, s. 73.

³⁷ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 239; İbn Bibi, Tercüme, s. 262.

³⁸ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 324; İbn Bibi, Tercüme, s. 336.

³⁹ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 424; İbn Bibi, Tercüme, s. 414.

⁴⁰ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 538; İbn Bibi, Tercüme, s. 510.

⁴¹ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 623; İbn Bibi, Tercüme, s. 577.

⁴² İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 91; İbn Bibi, Tercüme, s. 121; Turan, *age*, s. 25.

⁴³ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 466; İbn Bibi, Tercüme, s. 450.

⁴⁴ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 624; İbn Bibi, Tercüme, s. 577.

yapmıştı. İşgal sırasında Abbasi Halifesi el-Müsta'sım bi'llah da katledilmişti.⁴⁵ Bu olay Türkiye Selçuklu sultanlarının darp ettirdiği sikkelerde ilginç bir şekilde yankı bulmuştur. Bir süre halife hayattaymış gibi lâkabı zikredilmeye, lâkabına yer verilmemeye ve *el-Muazzam* ya da *el-Ma'süm* lâkabıyla anılmaya devam etmiştir. Sonra bunlar da kaldırılmış ve onlardan boşalan alana *el-Izzetü li'llâh*, *el-Minnetü li'llâh*, *el-Mülkü li'llâh*, *el-Azametü li'llâh* tevkî' cümlelerinden biri yazılmaya başlanmıştır⁴⁶ (bkz. Tablo 4).

Tablo 4. Türkiye Selçuklu Sultanlarının Sikkelerindeki Tevkî'leri⁴⁷

Sultan	Tevkî'i	Darp yılı
I. G. Keyhusrev	el-Minnetü li'llâh ⁴⁸	601-608
II. İ. Keykâvus	el-Izzetü li'llâh ⁴⁹	658, 660-661
IV. Kılıç Arslan	el-Minnetü li'llâh ⁵⁰	658, 660-665
III. G. Keyhusrev	el-Mülkü li'llâh ⁵¹ el-Minnetü li'llâh ⁵²	665-682 675?
Siyavuş	el-Minnetü li'llâh ⁵³	675-676
II. Mesud (1. salt.)	el-Azametü li'llâh ⁵⁴ el-Mülkü li'llâh ⁵⁵ el-Minnetü li'llâh ⁵⁶	680, 682-697 679, 681-683, 688 696
III. A. Keykubad	el-Minnetü li'llâh ⁵⁷	697-699

⁴⁵ Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgü", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 1998, s. 474..

⁴⁶ Sadi S. Kucur, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013, Antalya - Bildiriler*, İstanbul: Suna – İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2014, s. 362-363, 366-367. 361-368.

⁴⁷ Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul [2009].

⁴⁸ İzmirlier, s. s. 84-96.

⁴⁹ İzmirlier, s. 244-247, 250-253.

⁵⁰ İzmirlier, s. 258-261-265, 274-279, 282-291, 294-295, 306-317.

⁵¹ İzmirlier, s. 320-371, 674-697.

⁵² İzmirlier, s. 362-363.

⁵³ İzmirlier, s. 398-399.

⁵⁴ İzmirlier, s. 402-409, 413, 416-427, 430-431, 434-467.

⁵⁵ İzmirlier, s. 402-403, 414, 444-445.

⁵⁶ İzmirlier, s. 414-415, 438-439.

⁵⁷ İzmirlier, s. 468-471, 488-491, 494-499.

	el-Azametü li'llâh ⁵⁸ el-Izzetü li'llâh ⁵⁹	699, 700 702
II. Mesud (2. salt.)	el-Mülkü li'llâh ⁶⁰ el-Izzetü li'llâh ⁶¹ el-Azametü li'llâh ⁶²	702-703 702, ? 70x, 705?

Sultanların ve emirlerin inşa ettirdikleri bazı binaların kitabelerinin metinlerinde de tevkî' cümlelerine yer verilmiştir. Bunların diğer kaynaklardaki tevkî' cümleleriyle aynı veya farklı olduğu ya da diğerlerinde rastlanmadığı halde sadece kitabelerde kullanıldığı görülmektedir (bkz. Tablo 5).

Tablo 5. Türkiye Selçuklu Sultanlarının (ve Emirlerinin) Bazı İnşa Kitabelerinde Tespit Edilen Tevkî'leri

	Tevkî'i	Tarih	Bulunduğu yer
el-Emîr İğdişân Hacı İbrahim (I. G. Keyhusrev)	Tevekkeltü ala'llah ⁶³	607	Konya Dokuzun Hanı
? (I. I. Keykâvus)	en-Nasru ve'z-zaferu mina'llah ⁶⁴	613	Antalya Kalesi burcu
I. A. Keykubad	el-Minnetü li'llâh ⁶⁵	622	Antalya, Paşa Camii Sokağı (Bayram eş-Şâmi) kale burcu
		622	Antalya Kalesi, deniz tarafındaki burç
		622	Antalya Kalesi, Balık Pazarı Kapısı Burcu
		622	Antalya Kalesi, İmaret Kapısı (Kara Sungur) Burcu
		623	Alanya Kalesi

⁵⁸ İzmirlier, s. 470-471, 474-475.

⁵⁹ İzmirlier, s. 492-493.

⁶⁰ İzmirlier, s. 500-503.

⁶¹ İzmirlier, s. 504-507.

⁶² İzmirlier, s. 500-501, 504-505.

⁶³ Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Tamir)*, Ankara: TTK 2001, s. 33-34.

⁶⁴ Serap Yılmaz – Kemal Tuzcu, *Antalya: Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*, Haarlem, Hollanda: SOTA 2010, s. 52-54.

⁶⁵ Yılmaz – Tuzcu, s. 126-127, 143-145, 151-154, 164-166; Ali Yardım, *İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin Alanya Kitâbeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti 2002, s. 76, 88, 97-98101-102.

		625	Alanya Kalesi, Tophane Burcu
		-	Alanya Kızıl Kule
		-	Alanya Kızıl Kule
	Nasrun mina 'llâhi ve fethun karîb ⁶⁶	626	Alanya Kalesi, Tophane burcu
Atabeg Armağanşah (II. G. Keyhusrev)	el-Mülkü li'llâhi vahdeh. ⁶⁷	637	Antalya Atabeg Armağan Medresesi
II. G. Keyhusrev	Allah ⁶⁸	637	Alanya Müzesi
II. I. Keykâvus	Ve bihî sikatî ⁶⁹	648	Antalya Kaleiçi Karatay Dârüssulehâsî
(Sahib Ata) Ali b. el-Huseyn (III. G. Keyhusrev)	Hasbiya'llah ⁷⁰	668	Konya Sahib Ata Hankahı

Sultan I. Keykâvus Sinop'u fethinden sonra tahrip olan burçları emirlerine yeniden inşa ettirmişti. Bu inşa faaliyetlerine ait 612 (1215) tarihli 18 kitabenin 8'inin "... Yüce Allah'ın (lûtfettiği) başarıyla muvafık oldu." (*İttefeka bi-tevfîki'llah / bi-tevfîki'llahi Te'âlâ ...*) cümlesiyle başlamış olması dikkat çekmektedir.⁷¹ Anlam bakımından tevkî mahiyetindeki bu cümlelerden emirlerin (şehir valileri) de kendilerine mahsus bir alâmet olmasa da tevkî kullandıkları söylenebilir.

Türkiye Selçuklularında bunlardan başka tevkî ıstılahı az da olsa ferman, menşûr veya berat ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Kaynaklardaki "kendilerine tevkî ulaştığı zaman"⁷², "tevkî gönderilmesi"⁷³ gibi ifadeler bunu göstermektedir. Zira "Menşûr Sahib (Şemseddin)'e sunulunca atından inip secde etti ve tevkî'i öpüp alına koydu."⁷⁴ cümlesi de bunu teyid etmektedir.

⁶⁶ Ali Yardım, s. 94-96.

⁶⁷ Serap Yılmaz – Kemal Tuzcu, s. 176-179.

⁶⁸ Ali Yardım, s. 157-158.

⁶⁹ Yılmaz – Tuzcu, s. 186-188.

⁷⁰ Remzi Duran, s. 61.

⁷¹ Scott Redford, *İktidar İmgeleri Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2014, s. 166, 200, 204, 212, 218, 221,225, 228.

⁷² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 510; İbn Bibi, *Tercüme*, s. 487.

⁷³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 518; İbn Bibi, *Tercüme*, s. 494.

⁷⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 538; İbn Bibi, *Tercüme*, s. 510.

Bütün bu tevkî' ifadeleri, konuyla ilgili araştırmalarda genellikle Allah'a dua, hamd veya Őükür cümlesi olarak açıklanmaktadır. Ancak tevkî' metinlerinin anlamları tahlil edildiğinde bu izahların isabetli olmadığı, özellikle anlamları açısından ortak bir özelliğe sahip oldukları açıkça görülmektedir. Tuğra dünyevî iktidar sahibinin, gücünün, iktidarının alâmetidir. Ancak müslüman hükümdarların bununla yetinmedikleri, asıl güç ve kudret sahibi olanın Allah olduğunun idrakinde olduklarını, yayınladıkları ferman, menşûr ve beratlarda da bunu tevkî' rüknüyle ifade etme ihtiyacı duydukları anlaşılmaktadır. Nitekim tevkî' metinlerinde hükümdarın dayanağının, sığınağının, güven kaynağının Allah olduğunun veya Allah'tan yardım dilediğinin ifade edildiği ortaya çıkmaktadır (Tablo 1, 2). Dolayısıyla tevkî'lerin dua, hamd veya Őükürden ziyade, sultan veya vezirlerin iktidarlarının, hakimiyetlerinin kaynağını, sınırlarını belirleyen bir mahiyette olduklarını ifade etmek daha isabetli olacaktır. Zira Roma, Eski Mısır ve İran toplumlarında sınırsız, karşı konulamaz bir güce kavuşunca kendilerini yarı tanrı ilan eden hatta tanrılaştıran hükümdarların varlığı bilinmektedir. İşte bu noktada tevkî'in önemi ortaya çıkmaktadır. Tevkî', Müslüman hükümdarların belki bu muhtemel tehlikeye maruz kalmamak için başvurdukları bir tedbirdi. Aslında İslâm inancına uygunluk arz eden bu hükümlerlik telâkkisi aynı zamanda Eski Türkler'deki kud⁷⁵ inancını da çağrıştırmaktadır.

el-Meyhenî⁷⁶ ferman anlamında kullanıldığını ifade ettiği diğeri tevkî' çeşidini nâmenin sonunda yazılış sebebini özetleyen bir metin olarak açıklamaktadır. Bu açıklamayı iki türlü anlamak mümkün görünmektedir. Kast edilen, sultanların ferman veya menşûr metinlerine yazdıkları derkenarlar/çıkımlar⁷⁷ veya belgenin (ferman, menşûr, misâl vs.) bizzat kendisi olabilir. Nitekim kaynaklarda çok açık olmasa da bu iki izaha da uygun düşebilecek örnekler bulunmaktadır.

⁷⁵ Kut için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken 1997, s. 248-258.

⁷⁶ el-Meyhenî, *age*, s. 29.

⁷⁷ Abbasiler'de böyle bir uygulama vardı. Halifelere sunulan dilekçeler üzerine halife adına divan-ı inşa reisi veya vekili tarafından yapılması gereken işlemlerle ilgili yazılan kısa metinlere tevkî' denmekteydi (Uzunçarşılı, *age*, s. 9; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, terc. Nejdet Gök, I, İstanbul: İletişim 2004, s. 320).

Mesela *misâl-i tevkî'î*⁷⁸ veya *cevâb-ı müzeyyen-i tevkî'*⁷⁹ ifadeleriyle tanımlanan belgeler birincisine örnek olarak verilebilir. İkinci grup ise çoğunluğu teşkil etmektedir. Bunlar sultan adına yazılıp verilen veya gönderilen *tevkî'* (*tevkî'-i 'âlî*⁸⁰, *tevkî'u's-sultan*⁸¹, *tevkî'un sultâniyyun*⁸², *tevâki' li's-sultân*⁸³), alâmet veya misâl adlarıyla zikredilen resmî belgelerdir. Bu belgeler ferman veya menşûrlardan farklı değildir. Yani belgenin bizzat kendisi *tevkî'* olarak adlandırılmaktadır. Pek tabii bu adlandırma belgenin ihtiva ettiği *tevkî'* alâmeti veya derkenardan (çıkma) kaynaklanmış olmalıdır. Bu çeşit *tevkî'* belgesi verildiği hakkında kaynaklarda çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu *tevkî'*ler yıllık tahsisat tevcihi,⁸⁴ iktâ tevcihi,⁸⁵ vali tayini,⁸⁶ şahne azil ve tayini,⁸⁷ veliaht tayini⁸⁸ ile ilgilidir veya muhtelif konular hakkında emirnâmelerdir.⁸⁹

Sultanın bizzat verdiği veya gönderdiği *tevkî'* belgelerinden başka sultandan uzakta bulunduğu anda vezirde, eyalet valisi meliklerde veya emirlerde ihtiyaç hasıl olduğunda kullanılmak üzere sultana mahsus tuğra

⁷⁸ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, neşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl, Tahran 1329hş., s. 95.

⁷⁹ el-Cüveynî, *age*, s. 146.

⁸⁰ el-Cüveynî, *age*, s. 140-141.

⁸¹ al-Bondârî, *age*, neşr., s. 167; al-Bondârî, *age*, terc., s. 156.

⁸² al-Bondârî, *age*, neşr., s. 90; al-Bondârî, *age*, terc., s. 91.

⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l- Âyân*, neşr. Muhammed Enes el-Hısn – Kâmil Muhammed el-Harrât, XIX, Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye 2013, s. 388; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l- Âyân'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değerlendirme Ali Sevim, Ankara: TTK 2011, s. 266.

⁸⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, terc., s. 108.

⁸⁵ el-Cüveynî, *age*, s. 84; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, terc., s. 110, 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil'de Selçuklular*, çev. notlar ve açıklamalar Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2022, s. 363; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, terc. Necati Lügal, Ankara: TTK 1999, s. 97; al-Bondârî, *age*, terc., s. 21.

⁸⁶ el-Cüveynî, *age*, s. 30-31; İbnü'l-Esîr, *age*, s. 362; Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab fi Târîh Halab – Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK 1976, s. 252.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 319.

⁸⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, terc. Ahmed Ateş, Ankara: TTK 1999, I, s. 181.

⁸⁹ el-Cüveynî, *age*, s. 67-69; al-Bondârî, *age*, s. 91, 156; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, terc., s. 266.

ve tevkî' alâmetli boş kağıtlar bulunmaktaydı.⁹⁰ Ayrıca eyalet valisi olan melik şehzadeler ve vezirler de tevkî' verebilmekteydiler. Horasan valisi şehzade Melik Sancar'ın gelir tahsisi (*idrâr*)⁹¹ ve Nizâmülmülk'ün iktâ tevcihi⁹² bu uygulamaya örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklardaki tevkî' ile ilgili bazı kayıtları ise açıklığa kavuşturmak müşkildir. "Ferman ve tevkî'"⁹³ ifadesinde iki kelimenin eş anlamlı olarak, anlamı kuvvetlendirmek, vurgu yapmak için yazılmış olması bir ihtimaldir. Sultan Sancar 1141 yılında Katavan Savaşından sonra Gürgân vilâyetinde başgösteren asayişsizliği gidermek için Müntecebü'd-dîn Bedî' el-Cüveynî'yi görevlendirmiştir. İlgili menşûr metninde fermân ve tevkî' olmadan kimseye bir menn buğday ve bir dinar verilmeyeceği yazılıdır.⁹⁴ Tevkî' ve tuğra hükümdarın hazırlattığı belgede iki ayrı rükün olduğuna göre zikredilen menşûrda ferman kelimesiyle belki de tuğra kastedilmiş olabilir.

Selçuklu Devletlerinde tevkî' ıstılahı üç farklı muamele için kullanılmıştır. Sultanların (ve vezirlerin) verdikleri veya gönderdikleri belgelere ferman, menşûr veya berat gibi bunlarla eş anlamlı olarak tevkî' de denmektedir. Bu belgelerde dünyevî iktidar sahibi olan sultanın tuğrasının üzerine yazılan, onun güvencinin, dayanağının, itimadının, tevekkülünün asıl güç, kudret ve mülk sahibi olduğuna inanılan Allah olduğunu ifade eden cümleciklere de tevkî' denmektedir. Dolayısıyla yaygın olarak dua cümlesi oldukları ifade edilen tevkî' cümlecikleri ile aslında sultanların (ve vezirlerin) güçlerinin kaynağını, hiyerarşik konumlarını, hükümlerini anlayışlarını beyan ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bu tevkî' ifadelerine bazı darp ettirilen sikkeler ile inşa kitabelerinde de rastlanmaktadır. Bazı kaynak tercümelerinde ve araştırmalarda tuğra ile karıştırılmış veya eş anlamlı kullanılmış ise de mahiyeti ve fonksiyonu dikkate alındığında tevkî'in tuğra olamayacağı aşikârdır. Az rastlanan diğer bir tevkî' çeşidi ise sultanların kendisine sunulan belgelere konu hakkında yapılması gereken işlemi özlü, kısa cümlelerle yazdığı çıkmalar (derkenârlar)dır.

⁹⁰ al-Bondârî, *age*, terc., s. 155-156.

⁹¹ er-Râvendî, *age*, I, s. 181.

⁹² İbnü'l-Esîr, *age*, s. 174.

⁹³ el-Cüveynî, *age*, s. 31, 69.

⁹⁴ el-Cüveynî, *age*, s. 67-69.

KAYNAKÇA

- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (Ankara 1971), s. 435-591, lev. I-XI.
- ANONİM, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, neşr. Melikü'ş-Şuarâ Bahar, Tahran 1318ş.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, MS pers., Hs. Or. 2371.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Bibliothèque Nationale de France, MS pers., Ancien fonds 62.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Chester Beatty Library (Dublin, İrlanda), MS pers. 322.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Universitätsbibliothek Heidelberg (Almanya), Cod. Heid. Orient. 118.
- BABINGER, F. [- C. E. Bosworth], "Tawkî", *El*, 2nd edition, X, s. 392-393.
- AL-BONDÂRÎ, *Histoire des Seldjucides de l'Iraq (Kitâbu Zubdeti'n-Nusrati ve Nuhbeti'l-'Usra)*, neşr. M. Th. Houtsma, Leide: E. J. Brill 1889.
- AL-BONDÂRÎ, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, terc. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK 1943..
- DERMAN, M. Uğur, "Tuğra", *DİA*, XLI, 2012, s. 336-339.
- DURAN, Remzi, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Tamir)*, Ankara: TTK 2001.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Tevkî", *İA*, XII/1, s. 217-219.
- HOCANİYAZOV, Tirkeş, *Katalog Monet Gosudarstva Velikikh Sel'dzhukov*, Aşhabad 1979.
- AL-HUSAİNÎ, Sadr'uddîn Abu'l Hasan 'Ali ibn Nâsribn 'Ali, *Akhbâr 'ud-Dawlat 'is-Saljuqiyya*, neşr. Muhammad Iqbal, Lahore: The University of the Panjab 1933.
- EL-HÜSEYNÎ, Sadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâsır ibn 'Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, terc. Necati Lügal, Ankara: TTK 1999.
- EL-ISFAHÂNÎ, Muhammed b. Muhammed el-'Imâd el-Kâtib, *Nusratu'l-Fetra ve 'Usratu'l-Fitra*, neşr. Usâme Mustafa Ukle, II, London: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmiyye 2019.

- İBN AL-‘ADÎM, Kamâl al-Dîn, *Buğyat at-Talab fî Târîh Halab – Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK 1976.
- İBN BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-‘Alâ’iyye fî'l-Umûri'l-‘Alâiyye*, I, Tıpkıbasım, haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara: TTK 1956.
- İBN BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-‘Alâ’iyye fî'l-Umûri'l-‘Alâiyye*, II, Tercüme, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, s. 2014.
- İBNÜ’L-‘ADÎM, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Buğyetü’t-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara: TTK 1989.
- İBNÜ’L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem’de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara 2014.
- İBNÜ’L-ESÎR, *el-Kâmil’de Selçuklular*, çev. notlar ve açıklamalar Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2022.
- KERÎMÜDDİN MAHMUD, Aksaraylı Mehmed oğlu, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, neşr. Osman Turan, Ankara: TTK 1999.
- KİRMÂNÎ, Nâsîru’d-dîn Münşî, *Nesâimü’l-Eshâr*, neşr. Celâleddin Urmevî, Tahran 1959.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken 1981.
- KOYMEN, Mehmet Altay, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3, (1964), s. 303-380.
- KUCUR, Sadi S., “Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013, Antalya - Bildiriler*, İstanbul: Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2014, s. 361-368.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı 1998.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.
- _____, “Tevkî’”, *DİA*, XLI, s. 35-36.
- EL-MEYHENÎ, Muhammed b. Abdi’l-Hâlîk, *Destûr-i Debîrî*, yay. A. S. Erzi, Ankara 1962.
- NÎŞÂBÛRÎ, Zahîru’d-dîn, *Selçuknâme*, terc. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik 2018.

- ÖZKUZUGÜDENLİ, Bülent, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısım (Giriş - Farsça metin - Türkçe tercüme)*, Doktora Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.
- AR-RÂWANDI, Muhammed ibn Ali ibn Süleyman, *The Râhat-us-Sudûr wa Âyat-us-Surûr*, neşr. Muhammad Iqbal, London: Luzac & co. 1921.
- ER-RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, I-II, terc. Ahmed Ates, Ankara: TTK 1999.
- REDFORD, Scott, *İktidar İmgeleri Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2014.
- SİBT İBNU'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değ. Ali Sevim, Ankara 2011.
- TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK 2014.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- WEBER, Siegfried – RIEDEL, Dagmar, "Mojmal al-Tawârik wa'l-Qesas", *Iranica: Encyclopaedia Iranica*
<http://www.iranicaonline.org/articles/mojmal-al-tawarik>
 (25.12.2023)
- YARDIM, Ali, *İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin Alanya Kitâbeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti 2002.
- EL-YEZDÎ, Muhammed el-Hüseynî, *Selçukluların Hikâyesi – el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, İstanbul: Selenge 2020.
- YILMAZ, Leyla - Kemal Tuzcu, *Antalya: Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*, Haarlem, Hollanda: SOTA 2010.
- YUVALI, Abdülkadir, "Hülâgû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 1998, s. 473-475.
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1107> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8355> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11016> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=13985> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=113500>, 25.12.2023

EK 1. Büyük ve Irak Selçuklu Sultanlarının Unvan, Lâkab, Künye ve Tevkîf Tablosu (Mücmelü't-Tevarîh ve'l-Kisâs, Bibliothèque Nationale de France, MS pers., Ancien fonds 62, vr. 280a)

طبقه شادین	
نایب القاب و کینیت طغرا و تکیه السلجوق و خاندان	
ابوبالطاهر محمد بن داود	السلطان المعظم رکن الدنیا وال
ابوالمظفر علی بن داود	السلطان المعظم ملک اسلام والمسلم
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم معز الدنیا وال
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم رکن الدنیا وال
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم عماد الدنیا والدين
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم معز الدنیا والدين
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم معیت الدنیا وال
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم رکن الدنیا والدين
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم عماد الدنیا والدين
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم معز الدنیا والدين
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم غیاث الدنیا وال
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم معز الدنیا والدين
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم رکن الدنیا وال
ابوالمظفر محمد بن داود	السلطان المعظم رکن الدنیا والدين